

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Untitled

Damen, J.C.M.; Ommen, K. van; Schaeps, J.M.P.; Vrolijk, A.J.M.; Wamar, G.

Citation

Damen, J. C. M., Ommen, K. van, Schaeps, J. M. P., Vrolijk, A. J. M., & Wamar, G. (2006). *Untitled* (Vol. 2). Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/15772>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/15772>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

In dit nummer

Rembrandt in prent gebracht » 1

Leids eredoctor Anthony Grafton:
'Scaliger is de Einstein van
de zestiende eeuw' » 3

De Grand Tour van de Leidse
student Johannes Thijs » 5

Schaken met Fox Talbot » 7

Een Beghynken in New York » 8

Between Print and Manuscript:
*The Constitutions Royales et
Prouvensalles* in Leiden University
Library » 9

Het schildenboek
van Biagio Garofalo » 10

Van de oplettende lezer
Ook in Middeleeuwen
huilende heiligenbeelden? » 12

Richard Earlom, *Portret van Rembrandt* (detail),
1767, mezzotint [PK-P-126.639].

Van 1 juni tot en met 27 augustus
2006 is in de Universiteitsbibliotheek
Leiden de tentoonstelling *Rembrandt
in prent gebracht*. Uit de collectie van
het Prentenkabinet te bezichtigen.

Rembrandt in prent gebracht

Jef Schaeps (Prentenkabinet Leiden)

Op 20 mei 1620 liet Rembrandt zich als student inschrijven aan de Leidse universiteit onder de naam *Rembrandus Hermannii Leydensis*. Kort daarvoor had hij voortijdig de Latijnse School verlaten. Hij zal dan ook geen serieuze carrière in de wetenschap voor ogen hebben gehad. Niet veel later ging hij in de leer bij de Leidse schilder Jacob Swanenburgh. Daarmee koos Rembrandt definitief voor het kunstenaarschap. Swanenburgh had de jonge kunstenaar weinig te bieden. Rembrandt vertrok daarom in de loop van 1622 naar Amsterdam om lessen te nemen bij de gerespecteerde historieschilder Pieter Lastman. Na een verblijf van ongeveer zes maanden keerde hij terug naar Leiden waar hij zich als zelfstandig kunstenaar vestigde. Een van de zaken die hij in Amsterdam had geleerd, was dat het in prent laten brengen van schilderijen een profijtelijke aangelegenheid kon zijn. Niet alleen vanwege de inkomsten die prenten konden opleveren maar vooral vanwege de naamsbekendheid die hij ermee kon bevorderen. Immers, wilde een schilder de aandacht van nieuwe klanten aantrekken, dan was het verspreiden van reproductieprenten een effectieve methode.

Cornelis Ploos van Amstel, *Vrouwetje leunend over een onderdeur*,
1761, ets en roulette [PK-1986-P-3].

Adam von Bartsch naar Rembrandt, *De gelijkenis van de bruidsgast*, 1782, ets en aquatint [PK-P-126.690].

Rembrandt zocht daarom de samenwerking met de prentmaker Jan van Vliet, een stads- en leeftijdgenoot. Dit resulteerde in een serie prenten naar schilderijen, vooral koppen of *tronies*, die min of meer onder zijn toezicht werden gemaakt. De precieze aard van de relatie tussen Rembrandt en Van Vliet is in het duister gehuld maar dat Rembrandt een doorslaggevende rol speelde, staat wel vast. Rembrandts definitieve vertrek naar Amsterdam in 1632 leidde ook het einde van Van Vliets loopbaan als prentmaker in. Voortaan wijdde Van Vliet zich weer aan zijn wijnhandel. Tijdens Rembrandts leven zouden nog verschillende andere prentmakers schilderijen van hem in ets of gravure vertalen maar hun aantal bleef bescheiden. Blijkbaar verloor Rembrandt zelf zijn belangstelling voor de prentkunst als instrument van promotie. Toen hij eenmaal een voet tussen de deur had bij het Amsterdamse patriciaat met zijn eerste portretopdrachten bleek dat een betere manier te zijn om nieuwe klanten te trekken. Ook het feit dat Rembrandt zich intensief bezig hield met het zelf maken van prenten, zal verhinderd hebben dat hij veel interesse had voor reproductiegrafiek.

Welvaart en goede smaak

De grote productie kwam daarom eerst op gang na de dood van Rembrandt, en dan vooral in de achttiende eeuw. Rembrandts schilderijen raakten langzamerhand verspreid, ook over het buitenland. Eigenaren zagen voordelen in het in prent laten brengen van hun bezit. Op die manier konden ze pronken met hun welvaart en tevens getuigen van hun goede smaak. Zij lieten daarom graag prentmakers toe tot hun privé vertrekken of voorzagen

graveurs zelf van een opdracht. Honderden prenten zagen op die manier het licht.

De achttiende eeuw was tevens de tijd dat de waardering voor tekeningen als artistieke uiting, waarin het talent van de kunstenaar zich misschien wel het meest zuiver openbaarde, groeide. Het aantal tekeningen op veilingen groeide en verzamelaars bouwden omvangrijke collecties tekeningen op. De basis voor Europa's grote prentenkabinetten, die vrijwel allemaal gebaseerd zijn op particuliere verzamelingen, werd in die tijd gelegd. Daarmee groeide ook de belangstelling voor het zo getrouw mogelijk in prent brengen

van tekeningen. Een nieuwe techniek als de aquatint maakte het mogelijk een haast niet van het origineel te onderscheiden reproductie te maken. Kunstenaars als Matthijs Pool, Cornelis Ploos van Amstel, Adam von Bartsch en Cornelis van Noorde specialiseerden zich in dit soort prenten.

De negentiende eeuw is de periode van de nieuwe musea waarin veel particuliere verzamelingen opgingen. Prentmakers wijdde zich nu aan het graveren of etsen van museale collecties. Werkten de lithografen aanvankelijk nog in een achttiende-eeuwse traditie, waarbij men streefde naar een steeds grotere 'natuurgetrouwheid', rekening houdend met het formaat en de penseelvoering of tekenwijze van het origineel, langzamerhand werden de prenten weer kleiner van formaat. Veel prenten waren immers bedoeld als illustratie in tijdschriften of kunsthistorische studies. In waarheidsgetrouwheid moest de prentkunst het afleggen tegen de opkomende fotografie.

Veel van Rembrandts bekendste schilderijen werden eerst in de negentiende eeuw in prent gebracht. Zelfs een schilderij als *De nachtwacht* werd pas voor het eerst in 1797 door een prentmaker onder handen genomen, *De anatomische les van Dr. Nicolaes Tulp* een jaar later, het *Joodse bruidje* zelfs pas kort voor het begin van de twintigste eeuw. Of schilderijen werden gereproduceerd had natuurlijk alles te maken met hun openbaarheid. Daarnaast werden veel schilderijen gereproduceerd als het werk van Rembrandt, die nu uit zijn oeuvre zijn geschrapt. De geschiedenis van de prenten heeft daarmee alles te maken met de geschiedenis van de schilderijen, hun eigenaren, hun verblijfplaatsen, hun toeschrijvingen en hun roem.

Links:

Anthony Grafton
op de campus van
Princeton University
(foto: Denise Applewhite)

Rechts:

Titelpagina van
Josephus Justus Scaliger,
Thesaurus temporum.
Leiden, Thomas Basson
1606. Met onder het
impressum een opdracht
van Scaliger aan
Carolus Clusius.
[754 A 13].

Raadpleeg ook:

http://webdoc.uhn.kun.nl/tijd/llias/vol.2_1975.html

<http://www.nature.com/nature/journal/v411/n6841/full/411997a0.html>

Nieuw licht op Scaliger

‘Met mijn collega’s Dirk van Miert en Paul Botley ben ik nu al enige tijd bezig met een editie van de correspondentie van Scaliger. Als die *Epistolae* over een jaar uitkomen zal een compleet nieuw beeld van Scaliger, maar ook van zijn correspondenten oprijzen. Dat is ook logisch: we grazen Europa af en in elke kleine Duitse bibliotheek duiken brieven van hem op. Kattenbelletjes, maar ook uitgebreide lange brieven. Daarmee wordt niet alleen een internationaal netwerk blootgelegd, maar ook veel meer over Scaligers vroege leven. Ik schrijf geen persoonlijke biografie, maar een intellectuele biografie. Het is ook voor studenten interessant om te zien hoe de intellectuele wereld in de zestiende eeuw zich ontwikkelt.’

Chronology

‘Mijn volgende boek, met als beoogde titel *Sons of Scaliger. Chronology in the seventeenth century*, schrijf ik samen met een jonge collega uit Princeton. De studie van de chronologie fascineert mij mateloos. Scaliger was een van de eerste geleerden die op een grensverleggende manier astronomische data uit observaties combineerde met bewijzen die hij door zijn filologisch onderzoek in oude bronnen vond. Stel je eens voor dat Scaliger beschikking zou hebben gehad over oude astronomische teksten uit China en India; daarmee had hij werkelijk de zestiende eeuw op zijn kop kunnen zetten. Natuurlijk zou hij daarmee tegelijkertijd serieus in botsing zijn gekomen met de toen geldende theologische opvattingen over de schepping.

Chronologie is geen gemakkelijk onderwerp en maar

weinig onderzoekers houden zich met dit onderwerp bezig. Ik zou graag met een aantal Amerikaanse en Leidse collega’s in 2009, bij de herdenking van het 400ste sterfjaar van Scaliger, aandacht besteden aan Scaliger en de chronologie, bijvoorbeeld met een symposium en een tentoonstelling.’

Leiden

‘Ja, en dan Scaliger en Leiden. Hij heeft hier 16 jaar gewerkt, en was een van degenen die ervoor zorgden dat de Leidse universiteit wetenschappelijk aanzien kreeg. De tentoonstelling bij het 400-jarig bestaan van de Leidse universiteit heeft zijn betekenis weer eens naar voren gebracht. De Leidse bibliotheek is mede door zijn legaat en door de aankoop van de Vossius-collectie uitgegroeid tot een belangrijke bibliotheek. Ik denk dan aan de handschriften en boeken die de geschiedenis van het humanisme weerspiegelen, de klassieke traditie, de alchemie. Leiden heeft daarmee één van Europa’s mooiste collecties, en combineert dat al decennia met goede onderzoeksfaciliteiten en een toegankelijke bibliotheekorganisatie. Ook de rol van het Scaliger Instituut daarin is belangrijk en zeer nuttig voor onderzoekers en studenten. In gebruiksgemak zijn er weinig bibliotheken in Europa haar gelijke. Gelijke of grotere bibliotheken als München en Wolfenbüttel kennen meer hindernissen in gebruik. De collectie, bijna vergelijkbaar met die van de Bodleian Library, is op zich al bijzonder voor een relatief kleine universiteit als de Leidse. Leiden mag zich dan ook nog eens gelukkig prijzen met de wetenschappers die hier rondlopen. Op mijn vakgebied

praat ik hier zomaar met neo-latinisten als Heesakkers en De Landtsheer, theologen als De Jonge en historici als Mout.’

Topstukken

‘De onderdelen van de Leidse collectie die ik echt bijzonder vind, hangen samen met mijn onderzoek. Ik noem twee topstukken: Scaligers commentaar op een tekst is vaak een dispuut met een ongenoemde vakgenoot. Ik vond het echt opwindend om in de *Inscriptiones antiquae* van Janus Gruterus Scaligers commentaar te lezen en dat te herkennen als een wetenschappelijk discours met Isaac Casaubon en de aanwijzingen die Scaliger – deels in het Nederlands! – aanbrengt voor de drukker in zijn manuscript van de *Thesaurus Temporum*. Je betrapt de grote geleerde daar echt tijdens zijn werk.’

Safran Foer

‘Het blijft een uitdaging om studenten te interesseren voor oude boeken en literatuur, vooral in dit digitale tijdperk waarin computers en digitale middelen de levens van studenten bepalen. Wel merk ik dat er een enorme aantrekkingskracht uitgaat van moderne schrijvers. Je komt niet zo vaak meer een eerstejaars student tegen die drie keer *Middlemarch* van George Eliot heeft gelezen – wél 30 studenten die Safran Foer recent hebben verslonden. Onze taak is het om studenten te verleiden, om ze echte liefhebbers van boeken te maken. Dat doen we in Princeton met het *Center for Book and Media*. Robert Darnton geeft er colleges over het boek: typografie, uiterlijk, bindwijze. Ik geef de cursus *Books and readers* met onderdelen over geannoteerde boeken en over de *Confessiones* van Augustinus. Princeton heeft natuurlijk ook daarvoor veel prachtige in huis: annotati maar ook meer moderne geannoteerde werken zoals de *Tatler* met commentaar van Samuel Johnsons vriendin Mrs. Hester Piozzi. Deze uitgave is een zeer populair onderzoeksobject voor mijn studenten.’

Spookschip

‘Eens heb ik geschreven over bibliotheken als *beautifully equipped ghosts ships*. Wat wil je ook? De meeste gedrukte tijdschriften zullen in korte tijd niet meer bestaan en in elektronische vorm gaan verschijnen. Nieuwe ontwikkelingen moet je niet bevechten, maar gebruiken om de wetenschap verder te helpen. Laat ik een voorbeeld geven. Zeven jaar geleden hadden we in Princeton een begaafde student, Blaise Agüera y Arcas. Tijdens colleges over typografie en de Gutenberg Bijbel, nam hij met zijn laptop en digitale camera (toen een noviteit) allerlei gegevens op. Met zijn werkervaring bij de NSA heeft hij vervolgens een algoritme losgelaten op al die afbeeldingen, waardoor hij de door Gutenberg gebruikte letters als het ware kon identificeren. Dat onderzoek heeft hij daarna kunnen voortzetten in Berlijn en Wolfenbüttel en gepubliceerd in *Nature* (juni 2001: *Archaeology of type*). Jonge onderzoekers zetten het werk weer op een heel andere manier voort.’

De Grand Tour van de Leidse student Johannes Thijs

Gerrit Verhoeven (Aspirant van het FWO-Vlaanderen, Universiteit Antwerpen)

Hollandse reizigers die in de vroegmoderne periode door Europa trokken, hebben mijn bijzondere interesse. Ik raakte dan ook tijdens mijn verblijf in Leiden als Scaliger fellow in 2005 gefascineerd door het archief van Johannes Thysius in de Universiteitsbibliotheek Leiden. Thysius stichtte postuum een prachtige bibliotheek aan het Leidse Rapenburg, maar ook zijn archief is in meerdere opzichten erg bijzonder. Vroegmoderne reisverhalen zijn in de regel *sole survivors*. Meestal vormt het *reijs-boeck* de enige getuigenis over het leven van de auteur. Naast reisverslagen bevat het archief van de familie Thijs echter ook een schat aan nauwkeurige rekenboekjes, korte kwitanties en intieme brieven, die een veel rijker licht werpen op het leven voor, na en tijdens een zeventiende-eeuwse *Grand Tour*.

Johannes Thijs en zijn omzwervingen – het reijsboeck

Op het eerste zicht lijkt het *reijsboeck* (Thys. 106:1) van de Leidse student Johannes Thijs (°1621-†1653) niet veel zaaks. Het geringe formaat, het bijna onleesbaar handschrift en de chaotische ordening van de aantekeningen wijzen er niettemin op dat het om het originele notitieboekje gaat, dat Johannes op zijn reizen door West-Europa met zich mee nam. Omdat men zulke kladjes doorgaans na thuiskomst omzette in fraaie volzinnen, inhoudelijk corrigeerde en het origineel daarna vernietigde, is dit authentieke reis-

Portret van Johannes Thysius, olieverf op doek, ca. 1650.
[Collectie Bibliotheca Thysiana, Leiden].

Interieur van de Bibliotheca Thysiana
aan het Rapenburg (Foto Marc de Haan).

verslag van Johannes uitzonderlijk. Vanouds zat het reizen de familie Thijs in het bloed, getuige de vele internationale handelsmissies en de frequente migraties, waaraan zijn voorouders zich waagden. Een verwant van Johannes' moeder, Samuel de Bacher, ondernam in de vroege zeventiende eeuw een *peregrinatio academie* of een studiereis langs enkele Franse en Italiaanse universiteiten. (Thys. 151, 155). Utilitaire of educatieve doeleinden moeten in het *reijsboek* van Thysius echter baan ruimen voor een bredere toeristische nieuwsgierigheid voor somptueuze paleizen, modieuze winkelstraten of Parijse theatervoorstellingen.

'Voor een scheerteijl, een pispot en drie neusdoecken' – het kasboek

Tijdens zijn *Grand Tour* hield Johannes ook een gedetailleerd verslag van zijn uitgaven en kosten bij. In het *kasboek* (Thys. 100) registreert hij zijn onkosten op het moment dat hij weer thuis is. Door beide bronnen naast elkaar te leggen, springen meteen enkele verschillen en overeenkomsten in het huiselijk en 'toeristisch' consumptiepatroon in het oog. Terwijl Johannes in Leiden reeds aanzienlijke sommen uitgaf om een elite levensstijl te handhaven, liepen de kosten tijdens de *Grand Tour* al gauw tot het dubbele op. Het lijkt er sterk op dat zijn uitgavenpatroon excessiever werd naarmate hij verder van huis verwijderd raakte, de sociale controle afnam en de spulletjes aantrekkelijker, want exotischer werden. Omdat Johannes zijn uitgaven steeds koppelde aan de inkomsten die hij uit obligaties, pacht en leningen ontving, kan men zijn consumptiegedrag bezwaarlijk buitensporig noemen. Dat de educatieve functie van zijn *Grand Tour* lang niet zo belangrijk was, blijkt ook uit de schamele 2% van zijn budget dat opging aan diploma's, de *musijckmeester*, de dansmeester en le Blois, de Franse *spraeckmeester*. Daaren-

herinneren aan de prestigieuze *Grand Tour* die de gastheer ooit gemaakt had.

'Aen mijn lieve vrienden' – het brievenboek

Om het contact met vrienden en familie te handhaven, stuurde Johannes Thijs brieven naar huis – verzameld in het *brievenboek* (Thys. 102: A1, B1). De correspondentie was bij tijd en wijle erg intens. Meer dan vijf brieven per maand waren eerder regel dan uitzondering. Johannes correspondeerde druk met zijn moeder, broer en zussen, ooms, nichten en neven, vrienden en oude bekenden. Via de brieven oefende Johannes' oom en voogd, Constantijn l'Empereur, controle uit op de jongen. Hoe staat het met de vorderingen in het Frans, welke reisroute volgt hij, geeft hij niet te veel geld uit? Soms leidde Johannes de professor ook om de tuin. Terwijl hij reeds van plan was om na Parijs naar Engeland door te reizen, schreef hij aan zijn oom dat hij rechtstreeks op huis aanging. Pas als Johannes voldoende geld voor het boude plan heeft verzameld, durft hij zijn echte voornemen om naar Engeland te reizen aan zijn oom kenbaar te maken.

Uit het brievenboek blijkt ook dat Thijs onderweg vele vrienden maakte waarmee hij nog jaren na de reis correspondeerde. Maar de brieven blijven toch vooral interessant omwille van hun ongewone intimiteit. Johannes schreef meermaals over heimwee, sprak zijn familie moed in bij ziekte of bedankte hen voor hun opmonterende brieven. Ontroerend is de brief aan zusje Catharina Thijs die in de zomer van 1648 door koorts geveld wordt. Johannes maant haar *het spuijtertge tot beternisse van de keel* te gebruiken en *alleen te letten op de middelen van uw beterschap*. Bedroefd tekent Johannes in de marge aan: *'S anderdaech geschreven doch dien voort stervende en is haer niet kunnen behandicht zijn*.

tegen besteedde hij meer dan een vierde van zijn centen aan zilveren degens, galante lakense kleding en laarzen *à la mode*. Na zijn thuiskomst kon Johannes met deze elegante Parijse kleding ongetwijfeld naar hartelust pronken in Leiden waar het navolgen van de Franse kleding- en levensstijl een significant statussymbool was geworden. Welgekozen kaartjes, stadsplannen en prenten van Franse en Italiaanse landstreken die in zijn Leidse huis hingen, moesten de beschouwer steevast

Schaken met Fox Talbot

Tineke de Ruiter (van 1986-1994 verbonden aan het Leids Kunsthistorisch Instituut als docent geschiedenis van de fotografie en vanaf 1994 als docent geschiedenis van de kunstnijverheid)

Verzot op schaken

Als jongen al was de pionier van de fotografie William Henry Fox Talbot (1800-1877) verzot op schaken. Daarvan getuigen een aantal brieven uit de tijd dat hij op de eliteschool Harrow onderricht kreeg. Het is dan ook niet verwonderlijk dat wanneer hij, na een aantal jaren van experimenteren met het fotograferen van levenloze voorwerpen, zich rond 1840 gaat bezighouden met composities met menselijke figuren, hij foto's maakt van verschillende personen die een partij schaak spelen. Tot nu toe zijn er tien getraceerd. Van een van de mooiste opnamen met het thema bevindt zich een exemplaar in de collectie van het Prentenkabinet in Leiden. Links in beeld verzet een man met een hoge hoed op net een stuk, terwijl zijn tegenstander met witte haardos zijn hoofd tegen zijn linkerhand laat rusten om tijdens de opname niet te veel te bewegen. Hoewel de heren wat ongemakkelijk zitten, zijn beiden zeer geconcentreerd over het bord gebogen alsof ze niet poseren. Er bestaat ook een variant waarop de twee schakers zich veel duidelijker bewust lijken te zijn van de fotograaf. Ondanks weinig aanknopingspunten – van de omgeving is alleen rechts een gordijn te zien – wordt toch over het algemeen aangenomen dat de partij gespeeld is in het Londense atelier van de fotograaf Antoine Claudet, die rechts in beeld kan worden herkend. Een precieze datering is niet te geven, maar 1842-1844 lijkt aannemelijk omdat Talbot in die periode intensief contact met Claudet heeft gehad.

Voor deze foto zijn twee verschillende technieken gebruikt: die van het latente beeld en die van de daglicht-techniek. Om de opname van de schakers te maken werd een vel tekenpapier lichtgevoelig gemaakt en in een camera geplaatst, waarna de lens circa een tot twee minuten werd geopend. Het – negatieve – beeld verscheen pas na ontwikkeling op het papier. Talbot gaf deze vinding de naam *calotype* (afgeleid van het Griekse κάλος – mooi). De positieve afdruk is een zoutdruk. Het op het formaat 19,8 x 14,9 cm. gesneden negatief werd op een ander en groter lichtgevoelig papier gelegd en in een drukraam in de zon gezet. Onder invloed van het licht verscheen na ettelijke uren het positieve beeld. De brede – belichte – rand werd meestal gedeeltelijk weggesneden.

Met Nederlandse hulp

Veel van Talbots negatieven zijn voor de verkoop in oplage gedrukt door zijn Nederlandse assistent Nicolaas Henneman. Van een aantal foto's voor Talbots publicatie *The Pencil of Nature* drukte hij wel 286 exemplaren, een enorm aantal als men in acht neemt hoeveel zonnige dagen er nodig waren voor zoveel goede afdrukken.

Volgens L. Schaaf, een Talbot-connaisseur, is het twij-

William Henry Fox Talbot, *Foto van twee schakende mannen*. ca. 1842-1844. [PKF6741].

felachtig wie de auteur is van de twee foto's met Claudet als schaakspeler. Zijn belangrijkste argument is het feit dat geen enkel exemplaar is gedrukt op Talbots favoriete Whatman Turkey Mill tekenpapier, maar op zwaarder papier zonder watermerk. Hij suggereert dat de foto mogelijk is gemaakt door Henneman en samen met stapels andere afdrukken naar Talbot is gestuurd.

Het Prentenkabinet heeft de foto als een Talbot gekocht van een nazaat, Caroline Ostroff. In januari 1967 had men een verkoopbrochure ontvangen, die aan diverse musea en 'institutions of higher learning' in de wereld was gestuurd met het doel '(...) to make examples of his work available to the greatest possible number of viewers throughout the world.' Daartoe hadden de erven Talbot van afdrukken van 23 verschillende negatieven 24 sets samengesteld van drie tot vijftien foto's. In tien van dergelijke portfolio's bevond zich de opname van de schaakspelers. De oplage zal echter veel groter zijn geweest, want de foto duikt nog steeds op veilingen op. Het negatief van de schaakfoto is niet bewaard gebleven. Het Prentenkabinet kon met een subsidie van het Prins Bernhard Fonds set VI uit de verkoopbrochure, bestaande uit zes foto's, verwerven voor \$990,-, (door de ongunstige dollarkoers ruim f3500,-). In deze selectie is op geen van de zes afdrukken een watermerk te herkennen en lijken minstens twee andere foto's – waarvan het auteurschap niet betwist wordt – op vergelijkbaar 'zwaar' papier gedrukt. Bovendien zijn bij deze foto's de hoeken van het negatief op dezelfde manier afgeschuind als te zien is op de afdruk van de schaakspelers.

Het instituut had een voorkeur voor nr. VI vanwege de figuurstudies, omdat de vergelijking tussen deze vroege foto's en negentiende-eeuwse schilderkunst '(...) evidently brightening for students in art history' zou zijn. Dat is het nog steeds.

Een Beghynken in New York

Hoe komt een zestiende-eeuws handschrift met het *Beghynken van Mechelen* anno 2006 in handen van een boekhandelaar in New York? Het zal wel altijd een raadsel blijven, maar het staat vast dat zonder Internet de Universiteitsbibliotheek Leiden het boekje nooit zou hebben gekocht. Een alerte mediëvist (dr. Remco Sleiderink van de Katholieke Universiteit Brussel) attendeerde vakgenoten erop dat via de internationale veilingssite eBay een Nederlands handschrift te koop werd aangeboden, en twee dagen later kon de bibliotheek zich eigenaar noemen.

Het *Beghynken van Mechelen* is geschreven door de Mechelse minderbroeder Frans Vervoort, een bijzonder productief auteur van mystieke traktaten die speciaal in het begijnhof ter plaatse enthousiast werden ontvangen. De Universiteitsbibliotheek bezit ook een fors handschrift (ruim 250 folia), uit het Mechelse begijnhof, met een lange reeks preken van Frans Vervoort op het Hooglied. Vermoedelijk werden deze preken geredigeerd door de pastoor van de begijnen, Anthonis van der Voorde, die ook als redacteur optrad bij de gedrukte uitgaven van Vervoorts werken. Dat verklaart dat het *Beghynken van Mechelen* in de nieuwe aanwinst toegeschreven is aan Anthonis Vervoort, een contaminatie van auteurs- en redacteursnaam. Het lijkt erop dat de tekst in het handschrift is gekopieerd naar een druk van het *Beghynken*, voor het eerst verschenen in 1556. Noch van die uitgave, noch van de herdrukken is er in Nederlandse bibliotheken een exemplaar voorhanden. Nader onderzoek moet uitwijzen of de verder onbekende Elisabeth Smiets een van de bewoonsters op het dichtbevolkte begijnhof van Mechelen was. Mogelijk heeft zij zich

daar alleen gemeld voor de aankoop van het handschriftje; het begijnhof kende in de zestiende eeuw een eigen boekwinkeltje! Als deze commerciële activiteiten de intensiteit van het literaire leven op het begijnhof karakteriseren, beschikken we met de nieuwe aanwinst over een van de spaarzame tastbare bewijzen daarvan.

Het boekje maakte deel uit van een kleine tentoonstelling in de UB (van 4-18 april), in het kader van de Leidse inzending voor de Academische Jaarprijs: *Dagelijks geloof: Vrouwen en religie in de laatmiddeleeuwse stad*. De digitale versie van de tentoonstelling is te bezichtigen via http://bc.ub.leidenuniv.nl/bc/tentoonstelling/dagelijks_geloof

Colofon

Omslag is een uitgave van de Universiteitsbibliotheek Leiden en het Scaliger Instituut. De redactie bestaat uit Jos Damen, Kasper van Ommen, Jef Schaeps, Arnoud Vrolijk en Geert Warnar.

Redactieadres Omslag (secretariaat),
Postbus 9501, 2300 RA Leiden

Vormgeving TopicA, Antoinette Hanekuyk, Leiden
Druk Karstens, Leiden

ISSN 1572-0160

URL <http://ub.leidenuniv.nl/gids/vrienden/omslag/>

e-mail omslag@library.leidenuniv.nl

Between Print and Manuscript: The Constitutions Royales et Prouvensalles in Leiden University Library

Malcolm Walsby (Postdoctoral research fellow of the University of St Andrews and coordinator of the French Vernacular Book Project in Francophone countries)

Leiden university library houses the largest collection of fifteenth and sixteenth century French language books in the Netherlands with over 750 bibliographically distinct items. The books come from a variety of sources. The largest collection is that of the *Bibliotheca Thysiana* which combines large standard works and pamphlets both on French political events and on the Dutch Revolt. But other great figures of the library such as Isaac Vossius and especially Prosper Marchand (over a hundred items identified) also contributed large numbers of books.

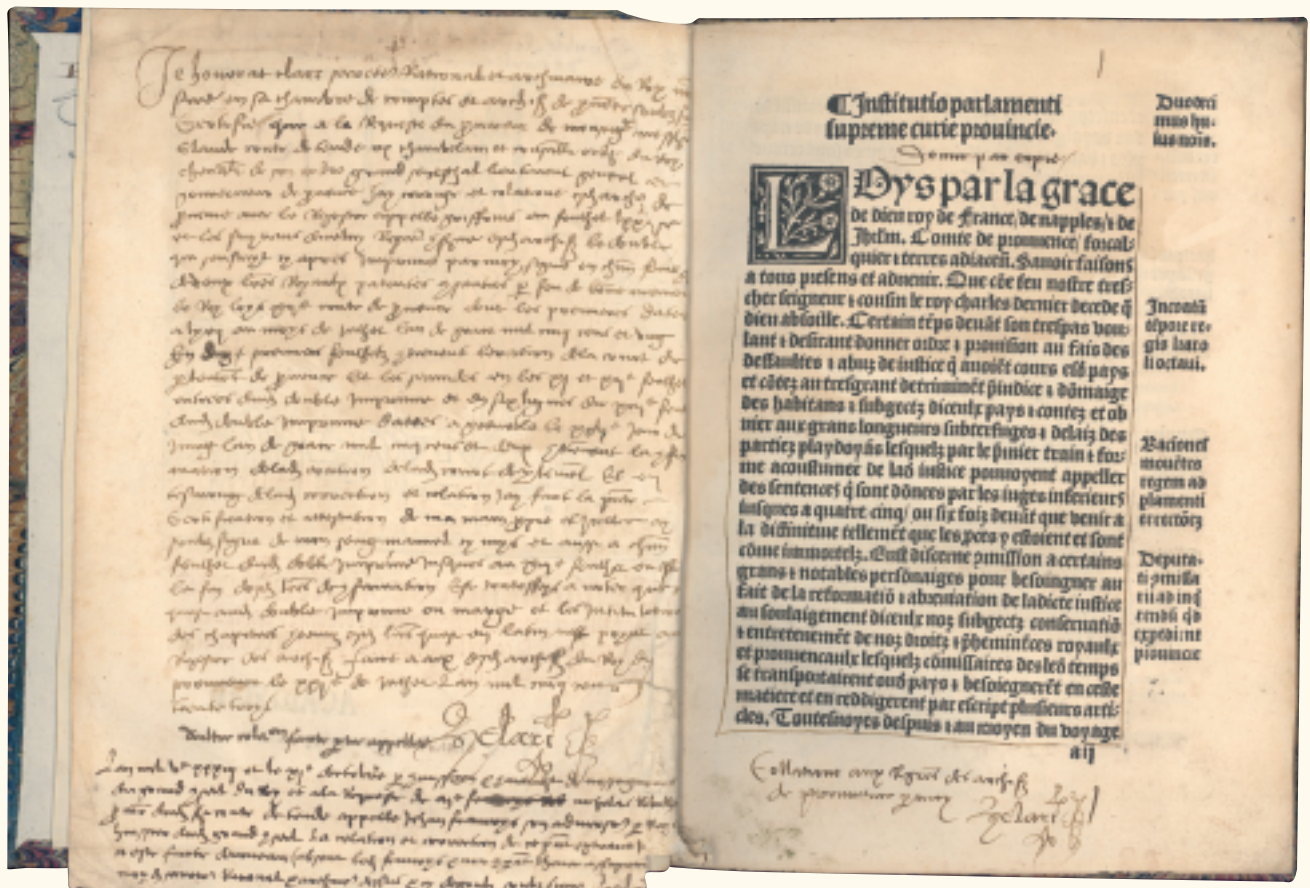
Copious amounts of marginalia

When working through the numerous interesting items in the collection in Leiden, one book in particular caught my eye. *Les constitutions royales et prouvensalles faictes et*

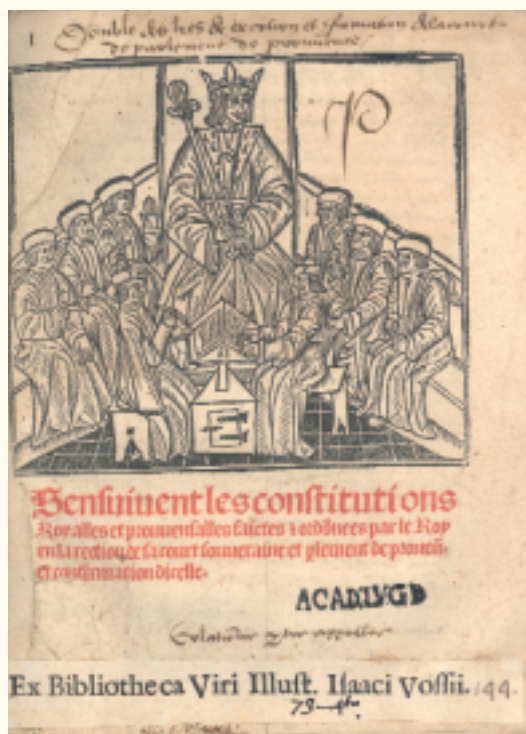
ordonnées par le Roy en la rection de sa court souveraine et parlement de Provence is one of the more surprising books to have found its way into library's collection. This early piece of Gothic printing deals with the creation of the Parlement of Provence, a powerful judicial body, by the French king Louis XII. The text in itself is unremarkable; many such judicial acts were printed in the first decades of the sixteenth century, and, indeed, the Leiden exemplar is not the sole surviving copy as there is another in the *Bibliothèque Méjanes* in Aix-en-Provence. But what makes this copy unique is the copious amounts of marginalia. The verso of the title page has been filled with writing and each page thereafter contains some annotations. By investigating further, one finds that the manuscript annotations themselves comprise an official document in which the secretary and archivist of the king's chamber of accounts in Provence explains how the document was used.

Scrupulously checked and over again

The printed text is meticulously surrounded by an unbroken line, and at bottom of the page a signed note certifies that it has been scrupulously checked against the registers of the archives of Provence. This process is repeated on every page of the main act. Blanks were filled in to prevent extraneous matter being added subsequently, and the printed marginalia not in the original act were excluded

Manuscript and printed text in *Sensuivent les constitutions Royales [...]* [316 B 27].

Titlepage of *Sensuivent les constitutions Royales et prouuensalles faites et ordonnees par le Roy en la rection de la court souveraine et parlement de Prouence et confirmation dicelle*. [316 B 27].

from the boxing. Words incorrectly printed were corrected and passages that were not well inked were traced over manually.

There is little doubt that this unusual copy had a special official status, where printed text was enhanced to offer it official authentication. This combination of printed text and manuscript is highly unusual and demonstrated the way in which printing was incorporated into a previously manuscript culture: a process of negotiation between the two modes of script destined to play a complimentary, rather than competitive, role in official documentation for the next three centuries.

Such mixtures of manuscript and print became more common later on in the century, as print took over from manuscript as the most expedient means of communication between the king and his officials. This is not only a very early example of this phenomenon but one in which the role played by the manuscript annotations is most clear. In future the annotations would be less careful as the printed word achieved its own aura of authority, strengthening the role of print but also opening it up to abuse.

The French Vernacular Book Project of the University of St Andrews aims to create an exhaustive bibliography of all books printed in the French language prior to 1601. The project is the brainchild of Professor Andrew Pettegree. Over the last decade he has led fieldtrips throughout Europe and with a team of researchers has collated and analysed every exemplar they could find.

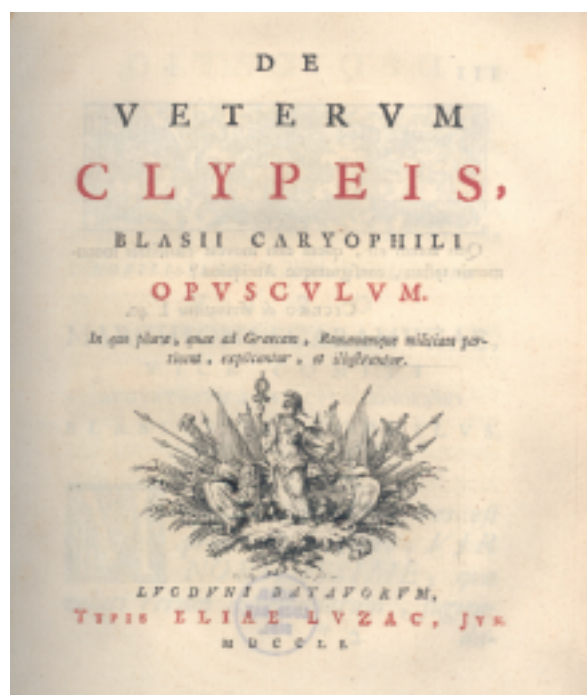
Het schildenboek van Biagio Garofalo

Rietje van Vliet (promoveerde in 2005 aan de Universiteit Leiden op *Elie Luzac (1721-1796)*). *Boekverkooper van de Verlichting* (Vantilt 2005). Thans bereidt zij een onderzoeksproject voor over de Amsterdamse achttiende-eeuwse boekverkooper Marc-Michel Rey).

In de collectie van de Universiteitsbibliotheek Leiden bevindt zich het fraai geïllustreerde *De veterum clypeis*, in 1751 uitgegeven door de Leidse boekverkooper Elie Luzac. Tijdens mijn onderzoek naar de wijze waarop hij vanuit zijn bedrijf op het Rapenburg zaken deed, heb ik deze uitgave slechts één keer in handen gehad. Hoewel de afgebeelde Romeinse schilden zeer indrukwekkend waren, kon ik er in mijn verhaal niet zo veel mee. Het werk paste eenvoudigweg niet het fonds Luzac. En zo verdween het ook in mijn studie achter de coulissen. Ten onrechte, zo bleek achteraf.

Onbetrouwbare uitgevers

De veterum clypeis is geschreven door de hoogbejaarde Napolitaan Biagio Garofalo (1673-1762). Hij woonde in Wenen en heeft verschillende oudheidkundige werken op zijn naam staan. Hij correspondeerde onder anderen met Petrus Wesseling, hoogleraar filologie te Utrecht. Deze had hem aan een Utrechtse uitgever geholpen voor een werk over marmeren beelden, dat Garofalo in het verre Wenen onder handen had. Het gebeurde vaak dat buitenlandse geleerden bij Nederlandse vakgenoten aanklopten met het verzoek te bemiddelen bij Nederlandse uitgever-boek-

Titelpagina van Biagio Garofalo, *De veterum clypeis opusculum*. Leiden, Elie Luzac, 1751 [1407 D 16].

verkopers. Die stonden tot ver in de achttiende eeuw internationaal nog altijd in hoog aanzien. Niet alleen de kwaliteit van hun drukwerk werd geroemd, ook wat hun wijdvertakte netwerken betreft konden buitenlandse collega's hen moeilijk evenaren.

Wesseling echter, zo blijkt uit de brieven die zich eveneens in de bibliotheek bevinden, liet Garofalo enigszins aan zijn lot over. Ook de Utrechtse uitgever gooide er met de pet naar. Het verbaast daarom niet dat de Napolitaan voor zijn schildenboek bij een andere uitgever aanklopte. Dat was Elie Luzac. Telg uit een hugenootse familie die eind zeventiende eeuw was neergestreken in Leiden en die rond 1750 al naam had gemaakt, dankzij de *Gazette de Leyde* van Etienne Luzac en de boekhandel-drukkerij van diens broer Johan Luzac. Bij deze laatste oom heeft Elie Luzac het vak onder de knie gekregen.

Echt of vervalsing?

De veterum clypeis telt inclusief het voorwerk 148 pagina's in kwartoformaat. Dankzij de 35 tamelijk eenvoudige afbeeldingen van klassieke schilden en de vele verwijzingen naar klassieke bronnen kon het lange tijd doorgaan voor hét handboek voor schilden. Het werk bevat echter ook drie paginagrote, schitterende illustraties van schilden: het schild van Achilles, het schild van Scipio en het schild van dr. Woodward. Over elk van deze schilden is destijds veel te doen geweest. Jarenlang hebben de geleerdenbladen vol gestaan met bijdragen aan de wetenschappelijke debat hierover.

Het schild van Achilles was de inzet voor de polemiek over de autoriteit van Homerus als geschiedschrijver. Hij had het in zijn *Ilias* gedetailleerd beschreven. Eind zeventiende eeuw echter werd er een deuk geslagen in zijn gepolijste imago. Geleerden plaatsten vraagtekens bij het waarheidsgehalte van de grote schrijver en concludeerden dat het schild van Achilles er nooit heeft uitgezien zoals Homerus het had beschreven.

Over het zilveren schild van Scipio hebben eveneens veel geleerden een lans gebroken. Het was in 1656 bij Avignon uit de Rhône opgediept. Uiteindelijk was het de Franse

De schilden van Scipio (boven) en Woodward (onder) uit *De veterum clypeis opusculum*.

oudheidkundige Jacob Spon die het in 1675 identificeerde als het schild dat ooit de Romeinse legeraanvoerder Scipio Africanus had toebehoord ten tijde van de Tweede Punische Oorlog. Het bleek echter een canard.

Een zeperd van jewelste

Maar dat kon de Engelse arts en verzamelaar van oudheden dr. John Woodward nog niet weten toen hij in 1693 een zojuist opgegraven ijzeren schild aan zijn collectie kon toevoegen. Hij hoopte dat zijn rijk gedecoreerde schild dezelfde eer te beurt zou vallen als dat van Spon. Hij liet er gravures van maken en stuurde die toe aan iedereen die een steentje kon bijdragen aan de polemieken over de iconografie en de ouderdom van het schild. De Leidse geleerden Jacob Perizonius en Jacob Gronovius voerden, met Petrus Valckenaer en Jean le Clerc, het hoogste woord. Woodward liet zelfs een gipsen afdruk van zijn schild maken. Die stuurde hij toe naar de Leidse Academie, opdat de geleerden aldaar zich nog beter konden verdiepen in de iconografie.

Deze afdruk is verdwenen. Mijn zoektocht in het Academisch Historisch Museum liep op niets uit. Ook het Rijksmuseum van Oudheden kent het niet, hoewel de collectie is voortgebouwd op het archeologisch kabinet dat eens

de universiteit heeft toebehoord. Gips is nu eenmaal slecht bestand tegen de tand des tijds, zo kreeg ik ten antwoord. Maar het schild van dr. Woodward zelf bestaat nog wel. Het is te bewonderen in het British Museum.

Een plek op de eregalerij heeft het echter nooit gekregen. Nog tijdens Woodward's leven constateerde iemand nuchter dat een ijzeren voorwerp in de grond geen lang leven beschoren is. Vierde of vijfde eeuw na Christus, zoals de Leidse geleerden op grond van de iconografie hadden vastgesteld, dat was onzin. Ook dit schild bleek een zeperd. In *De veterum clypeis* van Biagio Garofalo worden nauwelijks woorden vuilgemaakt aan deze misslagen. De oude geleerde had weinig oog voor de nieuwe wetenschappelijke onderzoeksmethodiek waarmee jonge oudheidkundigen de Oudheid bestudeerden. Maar de gravures in zijn schildenboek spreken gelukkig boekdelen.

Van de oplettende lezer

Ingrid Biesheuvel

Huïden heiligenbeelden ook in de Middeleeuwen?

Jakob Verdam en de *Pèlerinage vander menscheliker creaturen*

Jakob Verdam (1845-1919) wist wat hij zei. In 1896 noemde hij de vijftiende-eeuwse Middelnederlandse vertaling van de Oudfranse allegorische *Pèlerinage de vie humaine* (1330) door de ‘zoovele levendige passages en onderhoudende gesprekken het beste proza hetwelk ons uit de Middeleeuwen is overgebleven’. Verdam werkte in dat jaar samen met Eelco Verwijs immers al vele jaren aan het grote *Middelnederlandsch Woordenboek* en had in dat verband veel Middelnederlands, zowel proza als op rijm, onder ogen gehad. Hij liet zijn bewondering voor de tekst volgen door de aankondiging zo spoedig mogelijk te voorzien in een editie van de zéér lange prozatekst; met het maken van een afschrift was hij al begonnen. Dat voornemen tot een editie werd

drie jaren later versterkt door de vondst van een tweede handschriftelijke tekstgetuige van de *Pèlerinage*, waardoor de geleerde zich nog beter in staat achtte de tekst uit te geven. Talrijke leemten en onduidelijkheden uit het eerste handschrift konden door het tweede worden aangevuld of opgehelderd.

De *Pèlerinage vander menscheliker creaturen*, zoals de vertaling in het door Verdam als eerste genoemde handschrift heet, is het relaas van het menselijk leven voorgesteld als een reis naar het hemels Jeruzalem. De ‘pelgrim’ wordt op die reis eerst grondig voorbereid in het huis van Gratie Gods, die hem vervolgens ook vergezelt. Ondanks haar bescherming vindt de reiziger evenwel talrijke gevaren op zijn pad, in de vorm van de zeven hoofdzonden. Maar door een vroom en godvruchtig leven te leiden en zich vast te klampen aan zijn pelgrimstas van het geloof en zijn staf van de hoop, slaagt hij uiteindelijk in zijn doel.

Verdams in 1896 aangekondigde editie is nooit verschenen. Wel bevinden zich in de Leidse Universiteitsbiblio-

Le Pèlerinage de la Vie humaine, Frankrijk, ca. 1400. [BPL 74, f. 1 r].

theek onder het signatuur Ltk. 1737 tien cahiers met zijn afschrift. Ze bevatten ook de belangrijkste varianten uit het tweede door Verdam gevonden handschrift, toen nog in Haarlem (Bisschoppelijk Museum) thans in Utrecht (Museum Catharijneconvent) bewaard, en versregels Oudfrans. Gezien de letterlijke overeenkomst – inclusief verschrijvingen – tussen het uitgebreide Oudfranse citaat dat Verdam in 1896 verschaft ten bewijze van zijn bewondering voor de Middelnederlandse vertaling en het *Pèlerinage*-handschrift van de Leidse Universiteitsbibliotheek (BPL 74) moet dit laatste het handschrift zijn geweest dat hij bij het noteren van het Oudfrans in zijn afschrift naast zich had liggen.

Dat citaat bewijst dat het verschijnsel van huilende heiligenbeelden niet alleen iets is van onze eigen tijd, en luidt in moderne vertaling aldus: (Hebzucht vertelt over de praktijken van Bedrog, een van haar vele handen): ‘Ze gaat ook wel kerken binnen, haalt daar dan het een of andere oude, stoffige heiligenbeeld weg en neemt dat mee naar huis of het niets is. Thuis boort ze er verschillende gaten in en giet daar olie, of wijn, of water in, zodat de vloeistof door het beeld heen loopt. En dan zet ze het weer terug in de kerk en laat ze aan de priester zien hoe dat beeld daar staat te zweten. Dan luiden ze de kerkklokken en komt het volk haastig aangelopen met geld, om dat schitterende mirakel te aanschouwen. Dit alles doet de hand die Moeder-van-alle-bedrog heet.’

Een pikant detail tot slot maakt duidelijk dat raadplegers van handschriften in de Haagse Koninklijke Bibliotheek, waar Verdams eerst-gesignaleerde handschrift zich bevond, eind negentiende eeuw nog niet met een videocamera op de vingers werden gekeken. In dat Haagse handschrift treffen we op folium 44v in de ondermarge een potloodaantekening aan in moderne hand: ‘f. 34b fr. Tekst’. Op dat folium begint in het Middelnederlands de *ander partye van desen boeke*. In het Leidse *Pèlerinage*-handschrift (BPL 74) dat de editor in spe vermoedelijk bij zijn afschrift gebruikte, begint op folium 34r onderaan het tweede deel van de Oudfranse tekst. De potloodaantekening is dus vermoedelijk van Jakob Verdam.

Ingrid Biesheuvel (1951) studeerde Nederlands in Leiden en promoveerde aldaar in 2005 op het proefschrift *Die pelgrimage vander menscheliker creaturen*, waarvan tevens een handelseditie verscheen bij uitgeverij Verloren. Eerder publiceerde zij over Jacob van Maerlant. Zij werkt thans als onderzoeksassistent van prof. Frits van Oostrom aan de Universiteit van Utrecht.